

ХРЕСТОМАТІЯ З ІСТОРІЇ ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

Давня доба, Середньовіччя

УДК 94(=162/=163)".../16"(075.8)

ББК 63.3(0=Сло)3/4я73-3

X91

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено*

Рецензенти:

О. І. Гуржій, д-р іст. наук, проф.

С. І. Світленко, д-р іст. наук, проф.

О. М. Майборода, д-р іст. наук, проф.

Упорядники:

*В. І. Яровий, д-р іст. наук, проф., керівник колективу упорядників
(передмова, рекомендована література, загальна редакція);*

О. С. Антонюк, канд. іст. наук, доц. (частина друга, розділ IX)

І. В. Малацай, канд. іст. наук, доц. (частина друга, розділи III, V);

*С. М. Мотрук, канд. іст. наук, доц. (частина перша; частина друга,
розділи VI, VIII);*

А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (частина друга, розділ I);

А. В. Шилова, канд. іст. наук, доц. (частина друга, розділи I, II, V);

В. П. Шумило, канд. іст. наук, доц. (частина друга, розділи IV, VII)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18—Г—143 від 21.01.08)*

Головна редакція літератури з гуманітарних наук

Головний редактор *С. В. Головка*

Редактор *О. О. Вербило*

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня
X91 **доба, Середньовіччя): навч. посібник / упоряд. В. І. Яровий,**
С. М. Мотрук, В. П. Шумило та ін.; за ред. В. І. Ярового. — К.:
Либідь, 2011. — 416 с.

ISBN 978-966-06-0597-8.

Вміщено найважливіші документальні джерела з давньої та середньовічної доби історії слов'ян. Тематично представлені господарство, культура, суспільство, політичні інститути, релігія, повсякденне життя людини та світ речей, що її оточують. Матеріал систематизовано і впорядковано за хронологічно-територіальним принципом, супроводжено характеристикою джерел та коментарем.

Для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 94(=162/=163)".../16"(075.8)

ББК 63.3(0=Сло)3/4я73-3

ISBN 978-966-06-0597-8

© В. І. Яровий, С. М. Мотрук,
В. П. Шумило та ін., 2011

Передмова

Актуальність забезпечення навчального процесу збірниками історичних документів, розширення джерельної бази підготовки фахівців-істориків є незаперечною, однак справа видання такої навчальної літератури просувається дуже повільно. Упорядники пропонованої книги — викладачі кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка — наважилися здійснити кропітку й відповідальну працю. Зауважимо, що хрестоматія для студентів вищих навчальних закладів історичних спеціальностей з нормативного курсу «Історія західних та південних слов'ян» видається в Україні вперше.

У посібнику подано писемні джерела з історії зарубіжного слов'янства від I до середини XVII ст. Готуючи видання, упорядники ставили перед собою такі завдання:

По-перше, подати масив історичного документального матеріалу, достатній для забезпечення навчального процесу у вищих навчальних закладах, передусім практичних занять (семінарів), для надання допомоги студентам у визначенні та обґрунтуванні тематики реферативних, курсових, бакалаврських, дипломних та магістерських робіт, у розкритті політичних, економічних, соціальних, дипломатичних, конфесійних, культурних, демографічних, географічних тощо аспектів історії зарубіжного слов'янства давньої та середньовічної доби.

По-друге, добираючи документи, упорядники брали до уваги як змістову цінність документів, так і їхню певну джерелознавчу специфіку, прагнучи представити різноманітні за походженням і за змістом джерела.

По-третє, при підготовці видання враховувався досвід вивчення історії зарубіжних слов'ян не тільки на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а й і в інших провідних вітчизняних та зарубіжних вищих навчальних закладах. Тому поряд із джерелами, що вперше вводяться до навчального процесу, у хрестоматії вміщено переклади документів із зарубіжних навчальних видань.

По-четверте, опрацювання конкретних історичних джерел на практичних заняттях має сприяти формуванню у молодих дослідників певних аналітичних навичок. Аби форма джерела не відволікала від його змісту, тексти децю адаптовані: вивільнені від багатослівних повторів, стереотипних формул та інших модельних побудов, притаманних історичним пам'яткам давньої та середньовічної доби.

При використанні давніх текстів як історичного джерела треба зважати на їхню специфіку. Писемні пам'ятки слов'ян з'явилися лише в IX ст., і практично всі історичні відомості дослідники залучають із греко-римської писемної спадщини (монографічні твори, хроніки, церковні історії). В окремих виданнях джерел написання етнізмів часто різняться, відображаючи традиції історіографії певних країн. Це стосується, зокрема, етнізма «слов'яни», етимологія якого залишається нез'ясованою.

Терміном «давні слов'яни» в історичній науці прийнято позначати слов'янські етнічні утворення у давній період історії — від першої згадки про них під назвою «венеди» у працях античних авторів (I—IV ст.) до відомостей візантійських, західноєвропейських і східних авторів (VI—VIII ст.), де слов'ян називають «склавени» («склавіни», «склави») та «анти».

Поява цієї загальної назви свідчить про формування етнічної самосвідомості всіх слов'янських племен, що відобразилося й у ставленні до них інших народів. У деяких перекладах текстів джерел етнізм наводиться не у формально точній греко-римській транскрипції, а в сучасній — «слов'яни» (слов'янська самоназва *sloveně*), і таке написання упорядники визнали за краще залишити без змін.

Писемні пам'ятки I—XII ст. містять відомості про географію розселення слов'янських племен, про їхні взаємини з іншими народами Центральної та Південно-Східної Європи, римською цивілізацією, про внутрішній устрій давніх слов'ян, їх суспільну організацію, господарство, військову справу, релігію, мораль та звичаї.

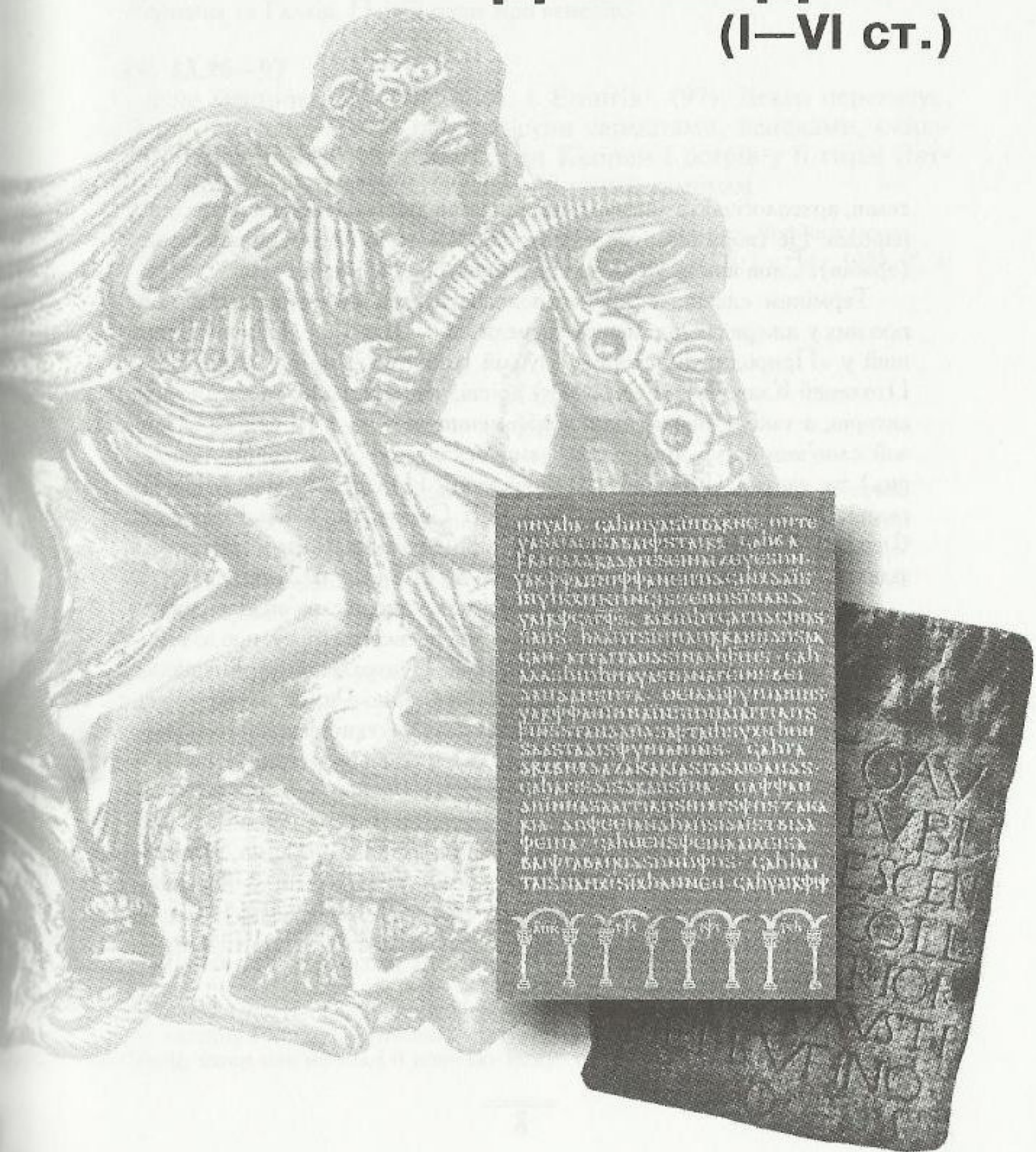
Матеріали посібника, який складається з двох частин — Давня доба і Середньовіччя, — розміщено за такою схемою:

- перша частина — писемні пам'ятки з історії слов'ян Давньої доби;
- друга частина складається з дев'яти розділів, у яких згруповано середньовічні писемні джерела певної країни або земель, заселених слов'янами;
- на початку кожного розділу подається загальна характеристика джерел;
- документи кожного розділу групуються за тематичним принципом, згідно з темами практичних занять;
- у межах тем документи подано за хронологією;
- кожний документ супроводжено коментарем-анотацією (відомості про автора, походження і загальний зміст тексту, час появи або датування редакцій) та примітками.

Частина перша

ДАВНЯ ДОБА

(I—VI ст.)

Джерела з давньої історії слов'ян поділяються на три категорії: писемні, археологічні та лінгвістичні. Писемні джерела виникли в сусідніх народів. Це твори візантійців, авторів Заходу та письменників Сходу (арабів). Слов'яни ж у цей час писемності ще не мали.

Терміном «давні» прийнято позначати слов'ян від першої згадки про них у джерелах під іменем «венеди» в I—II ст. н. е. (Пліній Старший у «Природничій історії», Публій Корнелій Тацит у «Германії», Птолемей Клавдій у «Географії») до свідчень грецьких та латинських авторів, а також низки східних письменників VI—VIII ст., де зазвичай слов'яни фігурують під назвами «склавени» («склавіни», «склави») та «анти» (Прокопій Кесарійський, Йордан, Агафій Мірінейський, Менандр, Маврікій, Феофілакт Сімокатта, Іоанн Ефеський, Феофан, Нікіфор та ін.). Причому найменування «анти» стосується тільки слов'ян Східної Європи та лише до 602 (або 612) р.

Дані, що містяться в писемних пам'ятках з історії слов'ян Давньої доби, свідчать про географію розселення слов'янського етносу, про взаємини слов'ян з іншими народами Східної, Центральної та Південно-Східної Європи, про зіткнення слов'ян із Східно-Римською імперією, про внутрішній устрій давніх слов'ян, їх суспільну організацію, господарство, військову справу, релігію, мораль та звичаї. Інтерпретація цих відомостей потребує критичного підходу: свідчення джерел про «варварів» (слов'ян), як правило, є упередженими й тенденційними. Вони перевіряються і доповнюються археологічними матеріалами, а також даними лінгвістики (топоніміки, гідроніміки), етнології та допоміжних історичних дисциплін (історична географія, епіграфіка). Однак тлумачення даних цих галузей науки також має бути критичним та обережним.

Гай Пліній Секунд (Старший) — римський географ та військовий діяч (23/24 — 79). Автор енциклопедичного твору «Природнича історія» в 37 книгах. У географічній частині цієї праці, де описані Германія та Галлія, Пліній пише про венедів.

IV. 13.96—97

...й не меншою, за уявленням, є Енінгія¹. (97). Дехто переказує, що вона населена аж до річки Вісули сарматами, венедями, скірами, хіррами, що затока називається Кіліпен і острів у її гирлі Латрис, потім інша затока, Ланг, пограничний кімбрам.

¹ Енінгія — перелічуються острови, що лежать по периметру Чорного моря.

* Свод древнейших письменных известий о славянах: В 2 т. М., 1994. Т. 1: (I—VI вв.). С. 25.

Публій Корнелій Тацит (бл. 55—117) — римський історик, обіймав чимало важливих державних посад у Римській імперії. Автор праць «Історія», «Аннали», «Про походження і місцеперебування германців» («Германія») та ін. У творі «Германія» (98) Тацит пише про сусідів германців — венедів.

(1) Тут кордон Свевії¹. Я вагаюсь, чи слід певкінів², венетів³ і феннів⁴ віднести до германців або до сарматів. Утім, певкіни, котрих дехто називає бастарнами, щодо мови, способу життя, осілости та жител поводяться як германці. Всі вони живуть у бруді, а знать їхня не схильна до діяльності. Через мішані шлюби за бридкістю вигляду вони нагадують сарматів. (2) Венети запозичили багато їхніх звичаїв, бо вони чинять розбої по всіх лісах і на всіх горах, що височать між певкінами і феннами. А втім, їх швидше можна віднести до германців, бо вони й будинки ставлять, і носять [великі] щити, і мають перевагу в тренуванні та швидкості піхоти — все це відрізняє їх від сарматів, що живуть у кибитці та на коні.

¹ Мається на увазі північний кордон Свевії. Автор вважає, що вона охоплює більшу частину Германії. ² Певкіни — тут бастарни. ³ Оскільки, говорячи про кордони Свевії, автор має на увазі її північну межу, то згадка про неї не може допомогти

в локалізації Тацитових венетів.⁴ *Фенни*, судячи з їх локалізації, — це саами, що мешкали тоді в Прибалтиці північніше Немана.

* Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 39.

3 ПТОЛЕМЕЙ Географія

Клавдій Птолемей (89—167 або 102—180) — грецький астроном, математик і географ, жив у Александрії. У праці «Географія» повідомляє про розташовану на Сході Європи Сарматію, де мешкали венеди.

II III.5.1.5 (1) Європейська Сарматія оточена з півночі Сарматським океаном уздовж Венедської затоки¹... (5) Ї іншими горами оточена Сарматія, серед яких називають... й Венедські гори.

III III.5.7—10 (7) А заселяють Сарматію дуже великі народи — венеди вздовж усієї Венедської затоки... (8) Ї менші народи населяють Сарматію: по річці Вістулі нижче венедів гітони, потім фінни, потім сулони; нижче них фругудіони, потім аваріни біля витоків річки Вістули; нижче омброни, потім анартофракти, потім бургіони, потім арсіети, потім сабоки, потім пієнгіти та бієсси біля гори Карпата. (9) На схід від названих, знову нижче венедів, — галінди і судини і ставани² аж до аланів...(10) І знову узбережжя Океану вздовж Венедської затоки послідовно займають вельти³...

VII V.9.21 А між Керавнськими горами та річкою Ра оринеї, і ва-ли, і серби⁴.

VIII VI.14.9 Населяють же [частину] цієї Скіфії, всю [спрямовану] на північ, аж до невідомої [землі], так звані алани скіфи, й суобени⁵, й аланорси...

¹ Вся венедська номенклатура зосереджена автором у південно-східному куті Балтійського моря: Венедська (Гданська) затока Сарматського океану (Балтики), самі венеди вздовж узбережжя цієї затоки в районі гирла Вісли й північніше його; Венедські гори (Східнопруське приморське плато). ² Деякі дослідники проводять аналогії між Птолемеєвими ставанами та слов'янами. ³ За уявленням автора, вельти мешкали на узбережжі Балтики в районі сучасної Литви. Слов'янами їх вважали Шафарик, Браун, Удальцов, Шахматов, Ловмянський. ⁴ На думку Шафарика, етнонім «серби» є самоназвою давніх слов'ян. ⁵ У славістиці існують різні інтерпретації етноніма «суобени». Проте ототожнення суобенів зі слов'янами тягне за собою чимало необґрунтованих припущень.

* Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 51—55.

Пріск (бл. 410—475) — візантійський історик. В одному з його творів, назву якого точно не встановлено (імовірно «Історія»), подано відомості про території, на яких мешкали слов'янські племена. Інформація автора про посольство до вождя гунів Аттіли (448), у якому він брав участь, містить дані про проникнення слов'ян на Балкани.

ФРАГМЕНТ 8.1. [*Феодосій II¹ виряджає посольство на чолі з Максиміном² до правителя гунів³ Аттіли⁴. В посольстві бере участь Пріск, друг та соратник Максиміна. Посольство рухається через Сардик у Наїсс⁵.*]

29.9—22 Переночувавши й зробивши перехід від кордонів [області] Наїсса в напрямку до річки Істр⁶, ми вступили в якусь тінисту місцевість⁷, що мала чимало звивин, вигинів та поворотів⁸. Саме в ній на світанку⁹, коли [ми] думали, що їдемо на захід, побачили перед собою схід сонця, так що, не орієнтуючись на місцевості, вигукнули, нібито сонце пішло зворотним шляхом і являло [щось] незвичайне. Але через заплутаність місцевості та частина дороги дивилася на схід¹⁰. Після цього важкопрохідного місця ми опинилися на рівнині, і вона [теж була] лісистою¹¹. Там варвари-перевізники¹² брали нас на човни-однодеревки¹³, котрі вони виготовляють, вирубаючи та видовбуючи дерева, та перевозили через річку [Істр]...

[*Переправившись через Істр, посольство встигло проїхати до ночі 70 стадіїв, а наступного дня досягло табору Аттіли і в складі його почту пішло за правителем гунів на північ.*]

39.11—40.11; 40.8—41.3 Звідси ми поїхали рівною дорогою, що пролягала по рівнині¹⁴, й досягли судноплавних річок, з котрих найбільшими після Істру були Дрікон, Тігас та Тіфісас¹⁵. І через них ми були переправлені на однодеревках, якими користуються ті, хто живе біля річок. Інші ж [річки] ми перепливали на плотах, котрі варвари возять [із собою] на візках з причини заболоченості [тамтешньої] місцини. В селищах нам давали харчі, замість [зерна] пшениці — просо¹⁶, а замість вина — медос¹⁷, так називають його тубільці. Наші слуги також отримували просо та ячмінний напій; «камон»¹⁸ називають його варвари. Пройшовши довгий шлях, надвечір ми поставили намет біля якогось озера, що мало питну воду, якою користувалися мешканці розташованого поруч селища.[...]

[*Бурею, що знялася, віднесло намет та речі супутників Пріска.*]

І, прийшовши до хатин селища — адже кожен поодиноці попрямував до нього, ми там зустрілися і почали з криком шукати тих,

що відстали. А скіфи¹⁹, що повибігали на шум, почали запалювати очерет, котрим вони користуються для [розкладання] багаття, та, освітлюючи [нас], питали, чому ми кричимо. Коли варвари, котрі були з нами, відповіли, що ми потерпаємо через бурю, вони покликали нас до себе, приймали нас і, спалюючи багато очерету, зігрівали. Жінка, що правила в селищі²⁰ — вона виявилася однією з дружин Бледи²¹, — надіслала нам їжу та гарних жінок. Це скіфський знак поваги. Ласкаво подякувавши за їжу, від зносин з жінками ми відмовилися. Ми залишилися в хатинах, а на світанку вирушили на пошуки речей.

[Посольство їхало ще сім днів, потім перетнуло кілька річок і досягло величезного селища, де стояв дерев'яний палац Аттіли²². Біля його воріт Пріск зустрічає одягнуту у варварський одяг людину і дивується, що та говорить грецькою.]

46.5 — 10 Або [скіфи], будучи змішаними²³, хоч і мають власну варварську мову²⁴, ревно прагнуть [оволодіти мовою] чи гунів, чи готів, чи навіть авсоніїв²⁵, якщо підтримують зносини з римлянами. Але ніхто з них не говорить вільно грецькою, окрім полонених із Фракії²⁶ та з Іллірійського²⁷ узбережжя.

¹ Феодосій II — візантійський імператор (408—450). ² Максимін — друг та покровитель Пріска, мав високе становище при візантійському дворі. ³ Гуни вперше згадуються в Аммана Марцелліна, потім дуже часто візантійськими та латинськими авторами. Вірогідна історія гунів починається приблизно 375 р., коли вони підкорили кочових аланів, а потім — готів Германаріха. ⁴ Аттіла — син Мундзука та племінник вождів Октава й Руги, правитель гунів приблизно з 435 р. (до 445 р. разом з Бledoю), помер у 453 р. ⁵ Сардика (Сердика) — візантійське місто, суч. Софія; Наїсс — суч. Ніш у Сербії. ⁶ Істр — антична назва Дунаю. ⁷ Помилковий переклад Добльгофера: «у вузьку долину». ⁸ Можливо, цитата з Плутарха. ⁹ Можливо, цитата з Геродота. ¹⁰ Описана місцевість розташовувалася на північ від Наїсса, куди рухалося посольство. ¹¹ Неправильний переклад Г. Десуніса: «болотистий». ¹² Етнічну належність цих варварів точно не встановлено; вважають, що йдеться про слов'ян. ¹³ Човни-однодеревки (монокси) були добре відомі античним авторам. Згадка про них не може слугувати серйозним аргументом на користь слов'янства місцевих варварів, хоча автори VII—X ст. й повідомляють про їх наявність у слов'ян. ¹⁴ Суч. Східна Воеводина. ¹⁵ Те ж саме зберіглося в тексті Йордана. ¹⁶ Згадка проса у Пріска не може розцінюватися як вказівка на специфічні слов'янські звичаї місцевого населення. ¹⁷ Ця назва — один з основних аргументів на користь слов'янської атрибуції варварів, про яких пише Пріск. ¹⁸ Назва хмільного напою з ячменю, мабуть, на кшталт браги або пива. ¹⁹ Для позначення північних варварів Пріск, у відповідності з архаїчною традицією, вживає термін «скіфи». ²⁰ Правління дружини Бледи селищем, можливо, було близьким до інституту кормлінь, що склався у варварських королівствах, і не мало вотчинного характеру. ²¹ Бледа — племінник гунських вождів Руги та Октава, в 435—445 рр. — співправитель Аттіли, вбитий ним. ²² Резиденція Аттіли знаходилася, мабуть, у Північній Угорщині, між Тисою та Дунаєм. ²³ Буквально «намиті хвилями», використовується метафорично як «змішані люди, набрид», починаючи з Фулідіда. ²⁴ На ці слова посилялися як на один з аргументів на користь того, що Пріск зустрічав

слов'ян на теренах держави Аттіли. При цьому вважалося, що він має на увазі певний етнос, мова якого відрізняється від мови гунів, готів та римлян.²⁵ Пріск використовує цей термін для позначення римлян — жителів Італії.²⁶ *Фракія* — тут адміністративна область у східній частині Балкан.²⁷ *Іллірія* — адміністративна область у західній частині Балкан.

• Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 85—87.

5

ПРОКОПІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ

Прокопій (бл. 490 — після 562) — візантійський високопосадовець та історик, народився в м. Кесарії (Палестина). Брав участь у перській, вандальській та готській війнах, які відбувалися за часів правління візантійського імператора Юстиніана (527—565). Він автор творів: «Історія війн Юстиніана» (543—554), «Таємна історія» (550—559), «Про будівлі» (554—559) та ін. З представниками слов'ян, які служили у складі візантійської армії, Прокопій стикався, перебуваючи в 537 р. в Італії.

Історія війн Юстиніана

VI, 26. Велісарій хотів схопити живими будь-кого зі знатних ворогів¹. Валеріан² відразу зголосився здійснити його задум: адже серед його воїнів є люди з племені слов'ян, а їм не звикати, сховавшись за невеликим валуном чи за кущем, що перший трапиться, схоплювати ворога; вони постійно проваджують таке як з ромеями³, так і з іншими варварами біля річки Істр, де самі мешкають. <...>

VII, 14. Був такий собі Хілвудій, чоловік з челяді імператора і дуже обдарований у військових справах... У четвертий рік свого царювання⁴ імператор призначив його стратигом⁵ Фракії, поставив охороняти річку Істр і стежити, щоб через неї не переправлялися тутешні варвари. До того часу гуни⁶, слов'яни та анти часто перепливали її там і скоювали жахливі злочинства над ромеями. Хілвудій зробився грозою для варварів, і протягом трьох років, які він провів там на цій посаді, не тільки нікому не вдавалося на шкоду ромеям перейти Істр, але й самі вони на чолі з Хілвудієм часто переправлялися на той берег, убиваючи і підкоряючи тутешніх варварів. На четвертий же рік Хілвудій з невеликим військом форсував Істр там, де звичайно, але слов'яни виступили проти нього всі до одного. В жорстокій битві полягло безліч ромеїв, серед них і Хілвудій. З того часу річка стала легкопрохідною для варварів, а ромейські володіння — доступними...

Якийсь час потому анти і слов'яни пересварилися, зійшлися у битві, й анти зазнали поразки...

Племенами цими, слов'янами й антами, не управляє одна людина, вони здавна живуть у демократії, і тому як успіхи, так і негаразди обговорюються у них спільно. Та й зрештою, все здавна однаково в обох цих варварських племенах — як у житті, так і у віруваннях. Вони вірять, що бог, який створює блискавку, є єдиним володарем над усім, і приносять йому в жертву биків і всіляких жертвних тварин. Приречення ж вони не знають і зовсім не визнають, що воно має будь-яку владу, принаймні над людьми, а тому, коли над ними нависне смерть, чи у хворобі, чи на війні, вони дають обітницю, що коли уникнуть її, то негайно принесуть жертву богу за своє життя; урятувавшись, вони жертвують, що обіцяли, і гадають, що порятунок куплений цією жертвою. Але шанують вони і річки з німфами, і якісь інші божества, всім їм приносять жертви, творячи при цьому ворожіння.

Мешкають вони в жалюгідних хатинах, на великій відстані один від одного, причому кожний часто змінює місце проживання.

Вступаючи в битву, більшість із них ідуть пішими на ворога, тримаючи в руках щити та дротики. Ніякого панцера вони не вдягають, дехто з них не мають ані сорочки, ані плаща, але, надівши тільки штани, що прикривають голизу, вступають у бій з ворогами. Є в обох племен і спільна мова, жахливо варварська. За виглядом вони нічим один від одного не відрізняються. Всі вони великі на зріст і надзвичайно хоробрі. Тілом і волоссям вони не дуже білі, але не схиляються до чорноти, всі рудуваті. Як і масагети⁷, вони ведуть спосіб життя суворий і невибагливий, завжди брудні. Однак вони не злодії й не хитруни; неухильно дотримуються гунського звичаю.

Та й ім'я у слов'ян і антів здавна було єдиним: і тих, і інших називали в давнину спорами, тому, я думаю, що оселяються по землі то там, то тут, спорадично. Тому їм і потрібно багато землі — адже вони одні займають майже весь протилежний берег Істру. От як стоять справи з цим народом...

Імператор Юстиніан відрядив до цих варварів послів, пропонуючи їм усім оселитися [на місці] стародавнього міста Турріс...⁸ Юстиніан пообіцяв подарувати їм місто і навколишню землю... всіляко сприяти їхньому розселенню і виплатити їм великі гроші за те, щоб вони на майбутнє стали його союзниками і завжди були б заслоном для гунів, які прагнуть спустошувати державу ромеїв.

VII, 29. У цей час військо слов'ян, перейшовши річку Істр, накоїло жахливих бід⁹ по всій Іллірії аж до Епідамна¹⁰, грабуючи, вби-

ваючи й уводячи в неволю всіх, хто їм трапився. Вони зуміли захопити там багато фортець, які вважалися раніше сильними. Ніхто не чинив їм опору, і вони нищили, забираючи все, що могли...

VII, 38. В цей час¹¹ військо слов'ян кількістю не більше за три тисячі без опору перейшло Істр... Пограбувавши все дощенту аж до моря, вони приступом здобули приморське місто Топір...¹², що знаходиться на відстані від Константинополя на 12 днів подорожі. Захопили вони його в такий спосіб. Більшість сховалися в тіснинах перед стіною, а декілька чоловік... повернули назад, удаючи, що вони відступають, бо злякалися... Ромеї захопилися переслідуванням і опинилися далеко від стіни. Тоді решта слов'ян піднялася із засідки і, опинившись у тилу у своїх переслідувачів, закрила їм шлях у місто. І ті, що удавали втікачів, розвернулися і змусили ромеїв битися в оточенні. Варвари винищили їх усіх і кинулися до стіни. Мешканці міста... виливали масло і смолу, геть усі кидали у ворогів камінням... але потім варвари засипали їх стрілами, погнали зі стіни, приставили до неї драбини й оволоділи містом. Вони вбили всіх чоловіків кількістю в 15 тисяч, розтащили всі багатства і забрали в неволю дітей та жінок. Спочатку вони не жаліли нікого і вбивали всіх, кого зустрінуть... а декого замикали в оселях разом з биками і вівцями, котрих не могли забрати в рідні місця, і без всякого жалю спалювали. Так слов'яни завжди раніше розправлялися з усіма, хто їм траплявся. Але тепер вони, наче сп'янівши від потоків крові, взяли полонених і повернулися додому з тисячами невольників.

VII, 40. Орда слов'ян, якої ще не бувало, прийшла¹³ в ромейську землю. Вони переправилися через річку Істр і рушили до Наїсса. Декого з них, окрім тих, що залишили табір і поодинокі блукали по місцевості, ромеї захопили, зв'язали і почали допитувати, для чого слов'янське військо перейшло Істр і що має намір робити. За свідченнями полонених, метою набігу було здобуття Фессалоніки та сусідніх з нею міст. Коли імператор про це довідався, він сильно занепокоївся і відразу написав Герману¹⁴, щоб той негайно відклав похід в Італію і відбив, наскільки це в його силах, слов'янський напад... А слов'яни, дізнавшись від полонених, що Герман перебуває в Сардиці¹⁵, жажнулися, бо його ім'я гриміло серед цих варварів, і ось чому. Коли імператором був Юстин¹⁶, дядько Германа, сусідні слов'янам анти перейшли Істр і з величезним військом вдерлися на землю ромеїв. Якраз перед цим імператор призначив Германа стратигом усієї Фракії. Він вступив у битву з ворожим військом і здобув переконливу перемогу, побивши майже всіх. Через цей випадок Герман набув великої слави серед всіх людей, а особливо — у цих варварів.

Таким чином, злякавшись його... слов'яни негайно припинили рух до Фессалоніки, але не наважилися спуститися на рівнину — пройшовши всю Іллірію горами, вони опинилися в Далмації...

А слов'яни, які у вищезгаданий спосіб потрапили на ромейську землю, та інші, котрі пізніше перебралися через Істр і змішалися з першими... заподіяли лиха всій Європі, не набігами спустошуючи тамтешні краї, але зимуючи, начебто у власній країні, і не боючись ніякого ворога. Пізніше імператор Юстиніан вирядив проти них значне військо... воно наздогнало частину варварів біля Адріанополя¹⁷, що знаходиться у центрі Фракії, в п'яти днях подорожі від Константинополя. Варвари не могли рушити вперед: адже вони мали при собі незчисленну здобич у вигляді людей, тварин та всілякого добра. Зупинившись, вони зібралися вступити в бій з ворогами, але не дали останнім це відчути. Слов'яни розташувалися табором на горі, а ромеї — недалеко на рівнині... Відбулася запекла битва, і ромеї були вщент розбиті. Полягло багато найкращих воїнів, а стратиги, ледь вислизнувши від супротивника, насилу врятувалися із залишками війська, хто як міг. Варвари захопили прапор... і дійшли до Довгих стін¹⁸, до яких від Константинополя добиратися трохи довше дня.

VII, 25. Величезна кількість слов'ян, що насунулася на Іллірію, накоїла там багато лиха...¹⁹ Провівши багато часу в цьому розбійницькому нападі... вони повернулися додому зі всією здобиччю. Ромеї не змогли навіть влаштувати слов'янам засідку, коли вони переправлялися через річку Істр... слов'ян переправили за великого хабаря гепіди²⁰. Плата за кожен голову становила золоту монету. Імператор був розгніваний, не знаючи, де давати ворогам відсіч — коли вони будуть переправлятися через Істр для розграбування ромеїв чи на зворотному шляху зі здобиччю. І він вирішив укласти договір з племенами гепідів.

Таємна історія

18. Іллірію і всю Фракію від Іонійської затоки аж до передмістя Константинополя, у тому числі Елладу і країну херсонеситів²¹, майже кожен рік спустошували гуни, а також слов'яни з антами. Починаючи з того часу, коли ромейську державу прийняв Юстиніан, вони коїли жахливі лиходійства щодо тамтешніх мешканців. Гадаю, при кожному нападі вони вбивали та поневолювали там понад 200 тисяч чоловік, тому вся ця земля остаточно перетворилася на пустелю.

Про будівлі

IV, 7. Імператор запроектував і побудував фортецю Адіну²², оскільки варвари слов'яни, що постійно ховалися у цьому краї, весь час влаштовували таємні засідки на подорожніх і зробили тамошні місця непрохідними... З давнини існувало укріплення під назвою Ульмітон²³, але оскільки варвари слов'яни протягом тривалого часу робили там засідки та мешкали на цьому місці дуже довго, воно зовсім збезлюділо, і від нього не залишилося вже нічого, крім назви. Отже, відбудувавши фортецю цілком, починаючи з фундаменту, Юстиніан зробив ці місця вільними від слов'янських нападів і підступів.

¹ Описується облога візантійцями в 539 р. зайнятого готами м. Ауксім в Італії. ² *Валеріан* — візантійський полководець, учасник війн з вандалами, персами, готами. ³ *Ромеї* — самоназва візантійців, заснована на грецькому перекладі слова «римляни». ⁴ 530—531 рр. ⁵ *Стратиг* — військовий губернатор провінції. ⁶ *Гунами* візантійці називали будь-яких кочовиків, що приходили з півночі, тут, може, маються на увазі протоболгари. ⁷ *Масагети* — позначення гунів і взагалі кочовиків. ⁸ *Турріс* — можливо, суч. Турну-Мегуреле в Румунії. ⁹ Описуються події весни 548 р. ¹⁰ *Епідамі* — суч. Дуррес в Албанії. ¹¹ 550 р. ¹² *Тонір* — суч. Ксанті біля північного узбережжя Егейського моря в Греції. ¹³ Події 550/51 р. ¹⁴ *Герман* — знаменитий воєначальник, незадовго перед тим призначений Юстиніаном на посаду головнокомандувача у війні проти готів у Італії. ¹⁵ *Сардика* — суч. Софія. ¹⁶ *Юстин I* був імператором у 518—527 рр. ¹⁷ *Адріанополь* — суч. Едірне в Туреччині. ¹⁸ *Довгі стіни* — зовнішній рубіж оборони столиці, що тягнувся 42 км. ¹⁹ Події 551 р. ²⁰ *Гепіди* — одне зі східногерманських племен, сусіди слов'ян. ²¹ *Херсонесити* — мешканці Херсонеса Фракійського — суч. Галліполійського півострова. ²² *Адіна* — на південний схід від суч. Сілістри. ²³ *Ульмітон* — суч. Пантелімон, або Меджидія в румунській Добруджі.

• Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 8—12.

6 ЙОРДАН Про походження та діяння гетів

Йордан (бл. 485 — після 553) — історик готського походження, народився у Фракії. Був секретарем аланського воєначальника. Перебував на церковній службі (єпископ). Його праця «Про походження та діяння гетів» («Гетика») — одне з найважливіших джерел з історії готів, Північного Причорномор'я та періоду «Великого переселення народів». У творі Йордана, написаному в 551 р., подано відомості про різні племена, зокрема слов'янські. Автор розповідає про венетів, склавів та антів, їх сутички з готами, висвітлює історію слов'янського етносу.

34. ... Починаючи від місця народження річки Вістули¹, на неозорих просторах оселилося багатолюдне плем'я венетів². Хоча їхні найменування зараз змінюються відповідно до різних родів та місцевостей, усе ж таки вони переважно звуться слов'янами й антами.

35. Слов'яни мешкають від міста Новіетуна³ та озера, що зветься Мурсіанським⁴, аж до Данастра⁵, а на півночі — до Вісли; замість міст у них болота і ліси. Анти ж — найсильніші з обох племен — поширюються від Данастра до Данапра⁶, там, де Понтійське море утворює закрут.

119. Розбивши герулів, Германаріх⁷ спрямував військо проти венетів, які, хоч і заслуговували на зневагу через слабкість своєї зброї, були, однак, могутні завдяки своїй численності й намагалися спочатку чинити опір... Ці венети походять із одного коріння та нині відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавенів. Хоча тепер, за гріхи наші, вони лютують повсюдно, але тоді всі вони підкорялися владі Германаріха.

247. ... Вінитарій⁸ повів військо в край антів⁹ і, коли вступив туди, в першій битві був розбитий, але надалі почав діяти рішуче і розіп'яв короля¹⁰ їхнього Божа з синами його та сімдесят старійшин для настрашки, щоб трупи розіп'ятих подвоїли страх підкорених.

¹ Вістула — суч. Вісла. ² Етнонім «венети» фігурує в античній літературі починаючи з Геродота. З часом венетами стали називати слов'ян. ³ Деякі вчені локалізують Новіетун біля суч. Любляни, інші — в пониззях Дунаю, в суч. Ісакче в Румунії. ⁴ Місцезнаходження Мурсіанського озера невідоме. Можливо, це суч. Балатон. ⁵ Данастр — суч. Дністер. ⁶ Данапр — суч. Дніпро. ⁷ Германаріх (пом. у 375/76) — король остготів. ⁸ Вінитарій — нащадок Германаріха, правив тією частиною готів, що залишилася в Причорномор'ї. Його зіткнення з антами можна датувати кінцем IV ст. ⁹ Багато хто з учених схильні розглядати етнонім «анти» як слов'янський, інші наполягають на його аланському походженні і взагалі ставлять під сумнів слов'янство згадуваних тут антів. ¹⁰ Переклад латинського «rex» як «король» тут умовний.

* Йордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960. С. 71—72, 90, 115.

7

ПСЕВДО-КЕСАРІЙ

Відповіді на запитання

Теологічний трактат «Відповіді на запитання», автор якого видавав себе за реального чоловіка Кесарія Назіанзіна, що жив у IV ст., насправді був написаний у середині VI ст. Наведений уривок присвячено спростуванню доволі поширеного в той час переконання, що місця проживання визначають характер народів. Повідомлення в цілому має легендарний характер, однак у ньому присутні й реальні факти.

II, 110. ... Як же могло так статися, що в одному тому самому краї мешкають і слов'яни, і фісоніти, що звуться також данувіями?..¹ Але ж перші живуть у зухвальстві, свавіллі та безвладді і час-то вбивають свого ватажка і начальника як під час спільної трапези, так і в дорозі. Харчуються ж вони лисицями, лісовими кішками і вепрами, а перегукуються вовчим виттям. Що стосується фісонітів, то вони утримуються від обжерливості й підкоряються кожному, хто ними керує.

¹ Данувії — міфічне плем'я, назва якого свідчить про те, що її носії, а отже і самі слов'яни, мешкали на Дунаї.

• Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 13—14.

8

ІОАНН МАЛАЛА Хронографія

Іоанн Малала (бл. 490 — після 565) — візантійський історик, хроніст, народився та жив у Антіохії, де й написав перші 17 книг «Хронографії», яка завершується 540 р. — роком загарбання та зруйнування міста перським шахом Хосровом I Ануширваном. У 535 чи 540 р. оселився у Константинополі, де закінчив 18-ту книгу свого головного твору, історичні події в якому завершуються 565-м роком.

[У наведеній частині з 18-ї книги мова йде про прибуття до Константинополя на початку 558 р. аварського посольства, про епідемію чуми та часткове руйнування від землетрусу церкви Св. Софії.]

У березні місяці сьомого індікту¹ піднялися гуни і склави² на Фракію і, коли прийшли війною, багатьох убили, а інших захопили як здобич. Захопили вони також як здобич стратілата³ Сергія⁴, сина Вакха, і Едерму⁵, старшого [сина] Калоподія, узявши їх як полонених. Знайшли до того ж місця у стіні Константинополя⁶, що завалилися, і, зайшовши тут усередину, вони вчинили навалу аж до церкви Святого Стратоніка⁷.

¹ Тут — відповідає 559 р. Але Іоанн Малала повідомляє не дату початку вторгнення варварів у імперію, а час їхнього нападу на околиці Константинополя. ² Характерна форма слов'янського етноніма «склави» на відміну від більш поширеного «склавіни». ³ Тут — воєначальник. ⁴ Намісник Юстиніана I в Африці. ⁵ Воєначальник. ⁶ Довгі стіни. ⁷ Ця церква знаходилася у містечку Декатон, у 14—15 км від Золотих воріт Константинополя.

• Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 268—275.

Іоанн Ефеський (506/507 — 585) — візантійський автор, сирієць за походженням, монофізитський єпископ Ефеса. Вів місіонерську діяльність на Сході та жив у Константинополі. Автор праці «Церковна історія», яка складається з 6 книг та 3 частин. Висвітлює перебіг подій від Юлія Цезаря до 585 р.

VI, 25. У третій рік після смерті імператора Юстіна¹, в царювання імператора Тіверія², вийшов проклятий народ слов'яни і пройшли всю Елладу, області Фессалоніки і всю Фракію. Вони захопили багато міст і фортець, спустошили, спалили, полонили і підкорили собі край та оселилися у ньому вільно, без страху, як у своєму власному. Так тривало протягом чотирьох років, поки імператор був зайнятий війною з персами і всі свої війська посилав на схід. Тому вони розташувалися на цій землі, оселилися тут і широко розкинулися, поки бог їм дозволяв. Вони знищували, палили і брали у полон до самої зовнішньої стіни і захопили багато тисяч царських табунів кінських і всіляких інших. І до цього часу, до року 895³, вони розташувалися і мешкають спокійно в ромейських областях, без турбот і страху. Вони беруть у полон, вбивають, палять, вони розбагатіли, мають золото і срібло, табун коней і багато зброї та навчені воювати краще, ніж ромеї. Вони люди брутальні, котрі не наслідуються показуватися за межами лісів та захищених деревами місць. Вони навіть не знали, що таке зброя, за винятком двох чи трьох лонхадіїв, тобто списів для метання.

¹ 581 р. ² Тіверій (Тіберій) I (II) Константин (578—582). ³ 584 р.

• *Пигулевская Н. В.* Сирийские источники по истории народов СССР. М.; Л., 1941. С. 140—141.

10 АГАФІЙ МІРІНЕЙСЬКИЙ Історія

Агафій Мірінейський (536/537—582) народився в м. Міріна на західному узбережжі Малої Азії; більшу частину свого життя провів у Константинополі, де і помер. Прізвисько «Схоластик» вказує на його юридичну освіту. Агафій мав також й гарну літературну освіту і був видатним поетом. Однак відомий передусім завдяки своєму історичному твору — «Історії» у 5 книгах (у джерелах подаються різні назви). У праці висвітлюються історичні події у Візантії від 552/553 до 559 р.

[Візантіяцям стало відомо, що перси замислюють напад. План відбиття персів, прийнятий візантіяцями, Агафій Мірінейський вважає невдалим.]

ІІІ. 6.9 Адже надсилаються проти тих [персів], що їдуть з Мухірісіса¹, вершники [кількістю] не більше шестисот. Командують же ними Дабрагез та Усігард², обидва за походженням варвари, але очолюють ромейські загони.

[Три тисячі перських вершників прямують до табору візантійського війська.]

ІІІ.7.2 На них, що рухаються дуже нерівно і не чекають ворожого нападу, разом накинулися воїни загону Дабрагеза та Усігарда і, приголомшивши їх раптовістю, зразу ж примусили тікати.

[На річці Фасіс — суч. Ріоні — стоїть візантійська флотилія.]

ІІІ.21.6 Щоб ці кораблі, що знаходяться на річці, у жодному разі від будь-кого не постраждали, Дабрагез, ант, таксіарх³, і якийсь гун, лохаг на ім'я Елмінгір, — так ось, вони, за наказом стратигів, розташувавши на десяти якихось кораблях із двійчастою кормою⁴ воїнів із підлеглих їм загонів і пройшовши якомога вище [по річці], охороняли її пильно ...

[Через нічну бурю обривається причальний канат ромейського судна, яке раніше захопили перси; течія зносить його до...]

ІІІ.21.8 ...ромейів, якими командував Дабрагез.

[У скальне укріплення місіміян⁵, союзників персів, вночі пробираються сто відважних візантійських воїнів; їх веде воїн Ілл, який розвідав підходи до укріплення.]

ІV.18.1 А зразу за ним ішов Зіпер, дорифор Марцелліна, за ним Леонтій Дабрагезов, а слідом — Феодор, таксіарх цанів.

ІV.18.3 У цей час Леонтій Дабрагезов, що підсковзнувся на грязюці, раптом падає, котиться униз і ламає щит.

[Під час битви ромейів з місіміянами останні намагаються наступати під прикриттям «черепахи»⁶.]

ІV.20.4... І перед тим, як вони стали наближатися і ховатися [під «черепахоу»], дехто на ім'я Сварун, слов'янин⁷, кидає спис у найбільш уразливого [з тих, хто хотів сховатися під «черепахоу»] і вражає його на смерть.

¹ Місто в долині річки Ріоні. ² Можливо, анти. ³ Можливо, воєначальник; трибун.

⁴ Ідеться про річкове, переважно десантне та транспортне, судно. ⁵ Можливо, самоназва сванів. ⁶ Плетена переносна споруда, під прикриттям її воїни підходили до стін ворожого укріплення. ⁷ Етнікон.

* Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 295—297.

Менандр, на прізвисько «Протектор» (друга половина VI ст.), юрист. Його праця «Історія», що охоплює 558—582 рр., збереглася тільки в уривках. Менандр повідомляє про зовнішню політику Візантії та про зв'язки, налагоджені візантійцями із сусідніми народами. Наведений у творі фактологічний матеріал базувався на свідченнях очевидців та офіційних документах.

Фр. 48

578 р.

[Менандр інформує про те], що, коли Елладу¹ спустошили слов'яни² і небезпеки загрожували одна за одною звідусіль, Тіверій³, не маючи боездатного війська навіть проти однієї частини супротивників, а тим паче — проти всіх, і не маючи змоги виступити проти своїх ворогів, оскільки війська ромеїв були послані воювати на схід⁴, відряджає посольство до Баяна⁵, ігемона⁶ аварів. Він на той час не почував ворожості до ромеїв, навіть навпаки — бажав начебто добра нашій державі із самого початку царювання цього самого Тіверія. Тому [Тіверій] переконує його піднятися на війну проти слов'ян, щоб усі ті, хто спустошують [землю] ромеїв, спрямували увагу на власні лиха й оборону вітчизни та скоріше припинили розоряти ромейську [землю]... Отже, коли кесар⁷ відправив до нього таке посольство, Баян не відмовився. Відтак був виряджений Іоанн, який мав тоді владу над островами й отримав в управління іллірійські міста⁸. Коли він опинився в країні Пеонії⁹, то переправив на землю ромеїв і самого Баяна, і війська аварів, перевізши варварські орди на так званих довгих суднах¹⁰. Кажуть, що в країну ромеїв було переправлено близько шістдесят тисяч вершників, захищених обладунком. Провівши звідси знову ж таки [їх] через землю іллірів¹¹, а потім прийшовши з аварами в землю скіфів¹², він підготувався знову перетнути Істр на суднах, що звуться двокормні¹³. Коли ж [Баян] переправився на протилежний берег річки, він відразу почав спалювати села слов'ян, плюндрувати ними, все грабувати і спустошувати; і ніхто з тамтешніх варварів не наважувався вступати [з ним] у боротьбу — вони тікали в хащу та густі ліси. Однак похід аварів проти слов'ян відбувся не тільки завдяки посольству кесаря і бажанню Баяна віддячити ромеям за те, що кесар був з ним вельми люб'язний, але й тому, що Баян ненавидів їх сам. Адже посилав ігумен¹⁴ аварів своїх [послів] до самого Даврентія¹⁵ і до всіх правителів¹⁶ народу, наказуючи їм підкоритися аварам і платити данину. Давріт¹⁷ же та ігемони, що були разом із ним, сказали: «Хіба народився серед людей і зігрівається променями сонця той, хто обер-

не нашу міць на покору? Адже ми звикли володіти чужою землею¹⁸, але не до того, щоб чужинці володіли нашою. І стоїмо на цьому міцно, поки існують битви та мечі». Так відповідали слов'яни, не інакше робили й авари, похваляючись і вдаючись до взаємних образ та кривди. І через жорстоку та гордовиту вдачу варвари запалали ворожнечею один до одного. Слов'яни, не змігши приборкати свій гнів, убили послів, що до них прийшли¹⁹, і про це обхідними шляхами стало відомо Баянові. Саме тому, висувуючи здавна проти слов'ян це звинувачення, відчуваючи потай до них ворожість і обурюючись також на те, що вони не стали його підданцями і завдавали йому нестерпних образ, він, разом з тим бажаючи і кесарю віддячити, і сподіваючись знайти [їх] країну багатою, оскільки землі ромеїв уже давно [спустошувалися] слов'янами²⁰, їхня же власна [слов'янська] земля жодним з будь-яких інших народів — ніяким чином...

¹ *Еллада* — тут взагалі землі Греції до півдня і південного заходу від м. Фессалоніки. ² Мова йде про набіги 578 — поч. 579 рр. ³ *Тіверій* — імператор у 578—582 рр. ⁴ Мається на увазі війна з Персією. ⁵ *Баян* — перший правитель (хаган) Аварського хаганату — військово-племінного об'єднання, що виникло в Паннонії наприкінці 60-х років VI ст. ⁶ *Ігемон* — проводир. ⁷ *Кесар* — тут імператор. ⁸ Іоанн був префектом Іллірика, межі якого тоді сягали Дунаю, межуючи із землями хаганату. Ставка хагана розташовувалася на лівому березі, на північний захід від Залізних воріт. Іоаннові підкорялися також острови поряд із далматинським узбережжям і, мабуть, сторожовий та вантажний флот на Дунаї. ⁹ *Пеонія* — архаїзована назва Паннонії. ¹⁰ *Довгі судна* — тут великі вантажні судна. ¹¹ *Ілліри* — йдеться про романізоване, підвладне імперії населення Іллірика. ¹² *Скіфи* — тут мешканці провінції Мала Скіфія (Добруджа). ¹³ *Двокормні судна* — особливо стійкі (подібно до катамаранів) вантажні судна. ¹⁴ *Ігумен* — букв. ватажок. Див. вище ігемон. ¹⁵ *Даврентій* — можливо, викривлене Добрент. ¹⁶ *Правителі* — найвища знать в імперії. ¹⁷ Ім'я Даврентія подано в іншому варіанті — Давріт. Можливо, Менандр користувався тут різними джерелами. ¹⁸ Може бути, Добрент натякає на те, що землею між Дунаєм і Карпатами склавіни оволоділи в боротьбі з імперією, кочовими та іншими народами. ¹⁹ Це посольство Добрента до Баяна датують початком 60-х років VI ст., коли орда хагана розташовувалася ще в пониззі Дунаю. ²⁰ В рукописах, що збереглися, тут лакуна (ушкодження тексту, пропуск) — відсутність присудка і, можливо, ще кількох слів.

• Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 320—321.

12 Анонімний військовий трактат (друга половина VI ст.)

Праця анонімного автора, відома під назвою «Про військове мистецтво», збереглася в єдиному списку. Трактат передував «Стратегікону» Маврікія. Уривок твору, що зберігся, складається з кількох розділів, а фрагмент про слов'ян міститься в розділі «Про засідки».

[Слід пам'ятати], що боротьба з ворогами не зводиться до якогось простого і незмінного маневру, чи це тільки битва, чи [тільки] атака: [війна] вимагає різноманітних прийомів. [Слід пам'ятати], що засідки корисні не завжди і не проти всякого, але в [певних лише] місцях, і проти [визначеного] народу, і проти [визначеної] живої сили [ворожого] війська. [Засідки] влаштовуються і проти тих народів, які невгамовні, або хоробрі і неспритні, або проти таких, що [б'ються] безладно, розсіявшись, безчинно, безвладно і не маючи досвіду в подібних маневрах; [робити засідки має сенс] у місцях лісистих або обривистих і різноманітних [за ландшафтом]. Належним чином підготовлені [засідки] приносять найбільший успіх тим, хто їх влаштовує: адже раптові й несподівані напади виявляються найбільш непоборними і страшними. Взагалі кажучи, вдалими бувають [засідки] проти білявих народів¹, і проти антив², і склавів³, і сарацинів⁴, і проти персів, але відносно скіфських [племен це не тільки] не так, але, більш того, слід остерігатися засідок з їхнього боку, якщо вони численні: адже вони пристосовані до цього і мають тут природну перевагу.

¹ «Білявими», у відповідності з античною етнографічною традицією, вважалися германські племена. ² Заслуговує на увагу те, що анти поставлені попереду склавів, тоді як у Маврікія навпаки. ³ Як і в «Стратегіконі», дається коротка форма «склави». ⁴ Вважають, що «сарацини» є пізнішою вставкою, хоча араби фігурували у візантійських джерелах задовго до появи ісламу.

* Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 361—363.

13 МАВРІКІЙ Стратегікон

«Стратегікон» (посібник з військового мистецтва) був складений наприкінці VI — на початку VII ст. візантійським полководцем, а потім імператором *Маврікієм* (582—602). Твір містить відомості про боротьбу Візантії проти франків, персів, аварів та слов'ян.

I

Х. 3. З успіхом можна напасти на ворожу землю за таких умов: або вже стикаючись з ворогами і здолавши, або знаючи, що вони не боездатні або не підготовлені до раптового нападу, а якщо вони численні, то звичайно не знають порядку і влади, як склави й анти¹ та подібні племена, що не відають порядку і влади...

XI. 4. Як можна пристосовуватися до склавів і антів та до них подібних.

(1) Племена склавів і антів мають однаковий спосіб життя і звичаї; вільні, вони ніколи не погоджуються ані стати рабами, ані підкорятися, надто у своїй власній землі. (2) Вони численні та витривалі, легко переносять і спеку, і холод, і дощ, і голизу тіла, і нестачу їжі. (3) З іноземцями², що прибувають до них, вони лагідні та привітні, у разі потреби охороняють їх почергово, коли ті мандрують із місця на місце³; і якщо гість потерпів через недбальство господаря, проти його йде війною той, хто привів гостя, вважаючи таку помсту священним обов'язком. (4) А тих, хто потрапляє до них у полон, вони не тримають у рабстві нескінченно, як інші племена⁴, але визначають для полонених точний термін, по закінченні якого залишають на їхній розсуд: чи вони за визначений викуп повернуться додому, чи залишаться у них як вільні люди і друзі. (5) Вони мають багато різної худоби і злаків, особливо проса і жита, які вони складають до купи. (6) Їхні жінки надзвичайно цнотливі, так що багато хто з них смерть своїх чоловіків вважають власною смертю і добровільно задушують себе, оскільки не визнають за життя животіння в удовицях⁵. (7) Живуть вони серед лісів, річок, драговин і важкопрохідних озер, роблячи багато, з різних боків, виходів зі своїх жител, мабуть, на випадок небезпеки. (8) Найдорожчі для них речі вони закопують у схованках, не виставляючи напоказ нічого зайвого. (9) Ведучи життя розбійників, вони полюбляють нападати на своїх ворогів у лісах, тіснинах та кручах. Вони знаються на засідках, раптових набігах і хитрощах, як вдень, так і вночі; вони винайшли багато вивертів. (10) Більше за всіх [інших] людей вони досвідчені в переправі через річки⁶ і хоробро переносять [перебування] у воді, тобто якщо когось удома заскочить небезпека, часто він занурюється глибоко у воду, тримаючи в роті раніше приготвлені для цього зовсім порожні очеретини, що дістають до поверхні води; і так вони лежать горілиць на глибині, дихаючи через очеретини, і витримують так багато годин, ніяк не виказуючи своєї присутності... (11) Кожен чоловік озброєний двома маленькими списами, а деякі навіть щитами, міцними, але дуже важкими. Користуються вони й дерев'яними луками з невеликими стрілами, помазаними спеціальною сильною отрутою... (12) Звиклі до безладдя та взаємної ворожості, вони не знають бойового порядку, не прагнуть битися за правилами у відкритій і непересіченій місцевості. Якщо і випаде нагода їм відважитися на бій, вони з галасом рухаються всі разом уперед. І якщо супротивники

злякаються їхнього крику, вони рішуче насуваються; у противному разі вони спиняють крик та, не маючи бажання випробувати в рукопашній сутичці силу своїх ворогів, самі кидаються тікати в ліси, бо мають там велику перевагу, вміючи належним чином воювати у важкодоступних місцях⁷. (13) Часто вони лишають ту здобич, яку несуть із собою, і, вдаючи паніку, тікають у ліси, а коли їхні переслідувачі кидаються на здобич, нападають на них і з легкістю завдають їм шкоди. Вони прагнуть у різні способи заманювати своїх ворогів. (14) Вони в усьому віроломні та ненадійні в угодах, поступаються скоріше страху, ніж подарункам. Оскільки серед них немає єдності, вони чи зовсім не приходять до згоди, чи одні виконують умови угоди, а інші в цей же час її порушують, тому що всі тримаються протилежних думок і ніхто не бажає поступатися один одному. (15) В битвах проти них слід удаватися до метання стріл, раптових нападів, атак з різних місць, рукопашних боїв піхоти, особливо легкоозброєної, займати позиції в місцях відкритих...(19) Напади проти них краще здійснювати в зимовий час, коли дерева голі й сховатися між ними нелегко, а сніг виказує сліди втікачів, і домочадці їхні бідують, майже зовсім оголені, і, на решті, річки легко долаються через морози... (21) ...слід поширювати чутки, що і з інших місць на них готується напад, щоб через цю поголоску, завдяки передбачливості архонтів, кожний побоюювався за власні володіння, не маючи можливості з'єднатися з іншими і завдавати складнощів нашому війську... (30) Оскільки у слов'ян багато вождів⁸, між якими немає згоди, варто приручити деяких з них умовляннями чи дарунками, і передусім тих, хто поблизу від кордонів, і тоді нападати на інших, щоб наявність спільного ворога не призвела до їх об'єднання чи монархії. (31) Так званих перебіжчиків, які зголошуються показати дорогу чи сповістити щось, слід надійно стерегти: адже є [серед них] і ромеї, які забули про співвітчизників і почали вище цінувати свою відданість ворогам... (38) Оскільки хорії⁹ склавів і антів розташовані на річках, одне за одним і пов'язані одне з одним, таким чином, що між ними немає значних проміжків, а ліси, болота й очерет близько підходять до них, то коли буде знайдено першу з хорій і військо застрягне там, усі інші слов'яни, розташовані в довколишніх лісах, помітять наш рух і з легкістю перенесуть своє майно прямо у нас із-під носа. (39) А відчайдушні юнаки, які є серед них, вибравши слушний момент, таємно нападають на стратіотів...(45) При подібних нападах не слід полонити живими тих ворогів, які можуть чинити опір, але вбивати всіх, хто трапиться, і йти далі.

III

(1) Тим, хто має намір здійснити напад на ворогів, особливо склавів та антів, у густих хащах, важкопрохідних і тісних місцях, слід бути добре спорядженим й ані кавалерії чисельної не мати, ані візками не користуватися або великим обозом чи важкою зброєю...

¹ Відомості про склавів і антів сконцентровані переважно в четвертому розділі XI книги. ² Йдеться про іноземців, що приходили в землі склавів і антів за власним бажанням — звідси й відповідне ставлення до них господарів. ³ Ідеться, можливо, про територію роду, племені чи союзу племен, де люди були пов'язані певними обов'язками. ⁴ Маються на увазі кочові племена, зокрема утігури та кутрігури. ⁵ Даний звичай існував у давніх фракійців та герулів, у слов'ян він зберігався довго. ⁶ Про ці навички слов'ян говорять і інші автори VI—VII ст., красномовніше за всіх — Феоділакт Сімокатта. ⁷ Про навички слов'ян битися в лісистих та гористих місцевостях інформує також Прокопій. ⁸ Ужито лат. «тех», котре багато хто з візантійських авторів вважає слов'янським словом, що позначає вождя племені чи ватажка міжплемінного об'єднання. ⁹ *Хорія* — букв. «місце, земля, країна, село»; тут, безперечно, — заселений простір.

• Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 369—379.

14 ІОАНН БІКЛАРСЬКИЙ Хроніка

Іоанн Бікларський (Херонський) народився у місті Скаллабіс, у візиготській сім'ї (помер бл. 620). В Константинополі вивчав латину та грецьку мову. За відмову перейти в аріанство був засланий королем Леовігільдом до Барселони. Заснував Бікларський монастир та став автором його статуту. Доповнив книгу хронік, починаючи від періоду правління візантійського імператора Юстіна II до Маврікія та Рекареда.

I На десятий рік правління імператора Юстіна, восьмий — короля Леовігільда (576 р.)

(4) Слов'яни у Тракії проникають до багатьох міст римлян і залишають їх спустошеними¹.

II У третій рік правління імператора Тіверія, одинадцятий рік короля Леовігільда (579 р.)

(1) Авари відходять від кордонів Фракії² й захоплюють частини Греції та Паннонії³.

III У п'ятий рік правління імператора Тіверія, одинадцятий — короля Леовігільда (581 р.)

(2) Плем'я слов'ян спустошує Іллірик і Фракію.

¹ Дане повідомлення про набіги слов'ян на Фракію зазвичай пов'язують зі згадуванням під тим самим роком піратством аварів на фракійському узбережжі. ² Ця подія датується 580 р. ³ Щодо Паннонії йдеться про початок облоги Сірмія (суч. Сремска Мітровіца).

• Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1994. Т. 1. С. 394—399.

15 Лист Папи Римського Григорія I

Лист є відповіддю Папи Римського Григорія I (590—604) на скарги щодо агресивних дій слов'ян єпископа Солуні Максима.

Слов'янський народ, що так сильно загрожує вам, бентежить мене і засмучує. Засмучуюсь, бо співчуваю вам. Бентежусь, бо слов'яни з Істрії стали вже проникати в Італію. Але не раджу вам впадати в розпач, бо тим, хто буде жити після нас, призначено побачити ще гірше.

• Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1951. Т. 1. С. 25.

16 ФЕОФІЛАКТ СІМОКАТТА Історія

Феофілакт Сімокатта (бл. 590 — після 641) народився в Єгипті в знатній александрійській сім'ї, отримав риторську освіту. Сучасник і палкий прихильник імператора Іраклія (610—641). Свою "Історію" Феофілакт писав у 610 — 630 (або 628—638) рр. Вона складається з 8 книг та описує правління імператора Маврікія (582—602). Праця містить чимало відомостей про слов'ян на Балканах.

I

I. 7. (1) Вони [авари] нацькували¹ плем'я слов'ян, яке спустошило велику частину ромейської землі і, ніби перелетівши [повітрям], лавиною підступило до так званих Довгих стін, на очах [городян] знищуючи все. (2) Тому імператор², злякавшись, розставив на Довгих стінах караули, а військові сили, які мав при собі, вивів зі столиці, стараючись із того, що було під рукою, створити навколо міста ніби [ще] один заслін. (3) Ось тоді Коментіолу³ і було доручено відповідальне командування; вступивши у Фракію, він відігнав

полчища слов'ян, дійшов до річки Ергінія⁴ і, раптово з'явившись перед слов'янами, рішуче напав на них і вчинив велике побиття варварів. (5) Потім, після літа, він, зібравши ромейські сили, вирушив до Адріанополя⁵ і натрапив на Ардагаста⁶, який вів полчища слов'ян зі здобиччю — численними полоненими та чудовими трофеями. [Коментіол] рано-вранці підійшов до фортеці Ансін⁷ і хоробро вступив у бій з варварами. (6) Вороги відступили і кинулися навітіки...

IV

VI. 3. (9) Хаган зажадав від кесаря збільшення виплат згідно з угодою. Коли ж автократор не звернув на промови варвара жодної уваги, той негайно розпочав війну. І ось хаган наказав слов'янам побудувати побільше човнів [для переправи] через Істр⁸.

4. (1) Мешканці Сінгідона⁹ частими нападами зводили нанівець працю слов'ян і спалювали все підготовлене ними для переправи. (2) Через це варвари взяли в облогу Сінгідон. Місто, доведене до крайнього відчаю, вже слабо сподівалося на порятунок. (3) Проте на сьомий день хаган наказав варварам зняти облогу та прийти до нього. Коли варвари почули [наказ], вони залишили місто, отримавши дві тисячі дариків, інкрустований золотом стіл та одяг. (4) А хаган ... отаборився біля Сірмія¹⁰ і відправив полчища слов'ян будувати [судна], щоб [він міг] на кораблях переплисти річку, що зветься Саон¹¹. (5) Він квапився з походом, а вони згідно з наказом готували переправу — зі страху перед начальниками, поставленими [над ними]. І як тільки судна у варварів були готові, варварське [військо] переправилося через найближчу річку.

V

VI.6. (2) З початком весни¹² стратиг був відправлений імператором до Істра, щоб роди слов'ян, натрапивши на перепону в переправі через річку, мусили залишити Фракію у спокої. Автократор казав Пріску¹³, що варвари не угамуються, якщо ромеї не потурбуються про пильну охорону Істра...

(14) Отже, не давши відсічі їхньому нахабству, [Пріск] сказав, що війну розпочато проти слов'ян: адже домовленості та угоди з аварами не відміняють війни з гетами¹⁴.

7. (1) На дванадцятий день стратиг, побудувавши кораблі, переправився через річку. Почувши, що Ардагаст послав полчища слов'ян для походу за здобиччю, [Пріск] почав наступ прямо серед ночі. (2) Ардагаст же, розпрощавшись зі сновидіннями та прокинувшись від шуму, заскочив на неосідланого коня і кинувся тікати. Варвар наразився на

ромеїв і, злізши з коня, віддав перевагу битві віч-на-віч. (5) А ромеї, зробивши здобиччу меча полчища слов'ян, розграбували країну Ардагаста, а полонених, забивши в колодки, відправили до Візантії.

8. (9) Командувач Пріск наказав [декільком] воїнам вирушити вперед на розвідку. На другий день противник не був виявлений на [колишніх] місцях. І тоді [Пріск] наказав Александру¹⁵ рано-вранці відвести військо за річку Ілівакію¹⁶ (10) Александр, коли переправився через річку, що була поблизу, натрапив на слов'ян. Побачивши ворога, варвари тікали в ближні болота та дикі хащі... (13) Але серед варварів був один гепід¹⁷, людина, що колись прийняла християнську віру, — ось він, коли перебіг до ромеїв, і вказав їм прохід. Заволодівши всіма проходами, ромеї схопили варварів. Влаштувавши допит, Александр став довідуватися, звідки полонені родом. (14) Але варвари, збожеволівши перед смертю, здавалося, раділи мукам, немовби батого шмагали чужі тіла.

9. (1) Проте все розповів і з легкістю пояснив той гепід, заявивши, що полонені — це піддані Мусокія, який мовою варварів зветься ріксом¹⁸, і що цей Мусокій стоїть табором у тридцяти парасангах¹⁹ звідси, що [цих, щойно] захоплених, він відправив для розвідки ромейських сил і що вони вже чули про лихо, яке нещодавно трапилося з Ардагастом. (5) Отже, гепід, прибувши до Мусокія, просить у нього побільше одnodеревок²⁰, щоб переправити людей Ардагаста, які потрапили в біду. (6) А Мусокій, повіривши цій брехні, дав одnodеревки, щоб гепід урятував людей Ардагаста... (9) Отже, була ніч, і сп'янілі варвари бачили сни. Гепід же, ніби жартуючи, загрожував варварам загибеллю. (10) ...[Гепід], трохи відійшовши від [табору] й з'явившись перед укриттям, вивів Александра із засідки. Отже, направивши ромеїв до річки Паспірій²¹ та домовившись про умовні знаки, він повернувся до варварів. Оскільки ті ще були охоплені сном, гепід аварською піснею подав знак Александру. (11) Той, напавши на варварів, покарав їх смертю за сон...

VII

VII. 2. ...(2) І ось вони [ромеї] натрапили на шістсот слов'ян, що везли велику здобич від ромеїв²²: вони, [слов'яни], пограбувавши Залдапи, Акіс та Скопіс²³, тепер гнали бідолашних назад як здобич. Усі трофеї вони везли на великій кількості возів. (3) Коли варвари розгледіли ромеїв, що наближалися, ...вони почали вбивати полонених. З полонених-чоловіків були вбиті всі, хто міг носити зброю. (4) Оскільки варвари не змогли уникнути зіткнення, вони побудували фортецю зі складених возів, а дітей та жінок розмістили всередині.

(5) Ромеї, наблизившись до гетів — така стара назва цих варварів, — не наважилися на рукопашну: вони боялися тих дротиків, що варвари кидали з-за свого укріплення в коней...

VIII

VIII. 15. (14) Наступного дня варвар уклав мир і почав збиратися назад. При цьому хаган стверджував таке: «Нехай Бог буде суддею між Маврікієм і хаганом, між аvaraми і ромеями». (13) Адже він звинувачував автократора в порушенні миру. Й ці слова були несправедливими: насправді ромеї, порушивши мир і розв'язавши війну, [самі] накликали вищеописані нещастя. (14) Поганий початок війни завжди зрештою призводить до сумних наслідків. Домовились, що Істр буде межею між ромеями й аvaraми, але проти слов'ян річку можна буде переходити...²⁴ Попередньою угодою данина була збільшена на 20 тисяч золотих. І на цьому нарешті закінчилася війна аварів з ромеями.

IX

VIII. 3. (13) ... На двадцятий день варвар знову зібрав сили біля річки. Тому й Пріск повернувся до річки Тіси. В цьому місці сталася велика й славна битва. (14) Цього дня варвари, розбиті, так би мовити, вщент, захлинулися у річкових потоках. Разом з ними загинув і великий загін слов'ян²⁵. (15) Після поразки [чимало] варварів було взято в полон: захоплено аварів — 3000, інших варварів — 4000, та ще 2200, слов'ян — 8000...

X

VIII. 5. (13) ...Хаган, дізнавшись про напади ромеїв, відправив²⁶ АПСІХА з військом, щоб знищити плем'я антів²⁷, які були союзниками ромеїв²⁸.

6. (2) Коли настала осіння пора, автократор Маврікій став наполягати, щоб Петро²⁹ затримав ромейські сили на зимовий час у краях слов'ян. Серед ромеїв цей наказ імператора викликав обурення: по-перше, через здобич, по-друге, через поганий стан коней, нарешті, через те, що юрби варварів, подібно до хвилі, заливали всю землю по той бік Істра; оскільки стратиг наполягав на виконанні імператорського наказу, у військах спалахнув бунт³⁰.

¹ Події 594 р. ² Імператор Маврікій (582—602). ³ Прибічник Маврікія Коментіол загинув 602 р. у Константинополі. ⁴ *Ергінія* — суч. Ергене, ліва притока Мариці. Річка протікала поблизу Довгих стін. ⁵ *Адріанополь* — суч. Едірне. ⁶ *Ардагаст* — слов'янський ватажок, що очолював напад на Константинополь. ⁷ *Анцін* — фортеця у Фракії, хоча така локалізація є спірною. ⁸ Події 595 р. ⁹ *Сінгідон* — суч. Белград. ¹⁰ *Сірмій* — суч. Сремска-Мітровіца. ¹¹ *Саон* — суч. Сава. ¹² Події 596 р. ¹³ *Пріск* —

візантійський головнокомандувач. ¹⁴ *Гети* — етнікон, що застосовувався іноді й до слов'ян. ¹⁵ *Александр* — візантійський воєначальник. ¹⁶ *Лівакія* — суч. Яломіца, ліва притока Дунаю. ¹⁷ *Гепіди* — східногерманська народність. Королівство гепідів на Середньому Дунаї було розгромлене аварами і лангобардами в 567 р. ¹⁸ *Ріксами* називали слов'янських правителів, які очолювали військово-територіальні союзи. ¹⁹ *Парасанг* — давньоперська міра довжини, бл. 5,5 км. ²⁰ *Однодеревка* — човен-довбанка, величина якого залежала від розмірів дерева і від того, чи були її борти збільшені за допомогою дошок. ²¹ Річку *Паспірій*, яка більше ніде не згадується, іноді ототожнюють із Сіретом або Бузеу. ²² Події 597 р. ²³ *Залдани*, *Акіс*, *Сконіс* — не локалізовані населені пункти в сучасній північно-східній Болгарії. ²⁴ Події 598 р. ²⁵ Події 600 р. ²⁶ Події 602 р. ²⁷ Анти займали території від Добруджі на півдні до приток Дніпра на півночі та Олта на заході. ²⁸ Анти були союзниками Візантії з 545 р. Цей союз залишався в силі принаймні до 612 р., коли епітет «антський» востаннє трапляється в титулі імператора Іраклія. ²⁹ *Петро* — візантійський командувач. ³⁰ Військо збунтувалося, рушило на Константинополь і скинуло Маврікія; кордон став незахищеним, що дало поштовх масовому переселенню слов'ян на Балкани.

• Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 2: VII—IX вв. М., 1995. С. 13—14, 17—21, 39—43.

17 Пасхальна хроніка

Твір анонімного автора (ймовірно духовної особи) охоплює події «від часів Адама» до 628 р. У наведеному уривку описано перебіг аваро-слов'яно-перської облоги Константинополя у 626 р.

...Через день, тобто 31 липня, хаган з'явився, готовий до бою... Там він розташував свої величезні загони, а біля інших ділянок стіни поставив слов'ян так, щоб їх було видно городянам. Битва тривала від світанку й до 11 години¹, причому в перших лавах билися піші легкоозброєні слов'яни, а за ними — піші важкоозброєні... вночі вони на однодеревках безуспішно намагалися обманути пильність нашої варті й переплисти до персів — ромеї перетопили і перерізали всіх слов'ян, які знаходилися в них... Нечисленну решту слов'ян, котрі вплав добралися до того місця, де стояв табір безбожного хагана, він наказав убити.

Поплатившись за зраду владичиці нашої богородиці, хаган в одну мить зазнав поразки від моря... Після цього він повернувся до свого табору... зруйнував насип та почав ламати облогові башти... Але дехто стверджує, що вся справа в слов'янах, котрі, побачивши те, що відбувається, знялися та пішли, а вже тому клятий хаган мусив піти разом із ними.

¹ Тобто до 5-ї години вечора.

• Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 21.

18 Хроніка Фредегара

«Хроніка Фредегара» — звичайна для середньовічних літописців спроба всесвітньої хроніки — написана в Галлії. *Фредегар Схоластик* — умовне ім'я автора, анонімного продовжувача «Всесвітньої хроніки» Григорія Турського. Ім'я укладача трапляється тільки в першому виданні хроніки 1597 р., в жодному з рукописів, що дійшли до нас, цього імені немає. Хроніка створена не менше ніж трьома особами і становить єдину пам'ятку з історії Франкської держави першої половини VII ст. Вона, зокрема, містить відомості про «державу» Само (623—658), яка утворилася в результаті звільнення повсталих слов'янських племен від аварського панування, і про переможні війни Само з франкським королем Дагобертом I (629—638).

I IV. 48. В літо сорокове правління Хлотара¹ (тобто близько 623 р.) людина, на ім'я Само, за походженням франк² із міста Санса³, прибула для торгівлі у супроводі багатьох купців до слов'ян, що називаються вінідами. Слов'яни⁴ тоді почали піднімати повстання проти аварів, які називаються гунами⁵, і царя їх хагана⁶. Вініди здавна були befulci⁷ гунів, і коли гуни воювали з яким-небудь народом, гуни з усім своїм військом стояли перед табором, а вініди бились; коли вініди перемагали, тоді гуни підходили, щоб захопити здобич, коли ж перемагали вінідів, то вони, спираючись на допомогу гунів, знову збиралися з силами. Тому називали їх гуни befulci, що, утворюючи в ході бою подвійний загін, вони йшли попереду гунів. Приходячи щороку на зимівлю до слов'ян, гуни слов'янських дочок і жінок брали на ложе. Крім інших утисків, слов'яни платили гунам данину. Сини гунів, яких породили вони від жінок і дочок слов'янських, не бажаючи кінець кінцем терпіти злобу та утиски гунів, відмовились їм підкорятися і, як я вже сказав вище, стали піднімати проти них повстання. Коли вініди виступили проти гунів війною, купець Само, про якого я згадував вище, пішов з їх військом. Там виявив він надзвичайну доблесть у боях з гунами, і величезна кількість їх загинула від меча вінідів. Цінуючи чесноти Само, вініди обрали його своїм королем, і він щасливо правив ними протягом тридцяти п'яти років. Багато дали боїв гунам за його правління вініди і завдяки його порадам і доблесті завжди здобували над ними перемоги⁸. Само взяв дванадцять жінок із племені вінідів, від яких мав двадцять двох синів і п'ятнадцять дочок.

III IV. 68. У цьому році слов'яни, що називаються вінідами, вбили в царстві Само дуже багато франкських купців і розграбували

майно їх. Через це почалися суперечки між Дагобертом і Само, царем слов'ян. Дагоберт вирядив до Само послом Сіхарія, вимагаючи, щоб дав справедливе відшкодування за купців, яких убили його люди, і за незаконне захоплення їхнього майна. Оскільки Само не дозволяв Сіхарію стати перед лицем його, Сіхарій убрався в слов'янський одяг і (в такому вигляді) з'явився перед лицем Само разом з людьми його. Все, що було доручено (царем), посол сказав Само. Але за звичаєм язичників і через гордоту Само ні в чому не дав задоволення за проступки людей своїх. Він тільки обіцяв розглянути взаємні обвинувачення сторін, щоб кожна отримала по справедливості. Сіхарій, як нерозумний посол, говорив Само неподобні слова, на які не був уповноважений. Саме (він сказав), що Само і народ царства його повинні підкоритися Дагоберту. Само обережно відповів: «І земля, якою ми володіємо, і самі ми всі будемо Дагобертові, коли він вирішить тримати з нами, з собаками, дружні стосунки». Сіхарій сказав: «Неможливо, щоб християни та раби Божі встановили дружбу з псами». Само ж заперечив: «Якщо ви — Божі раби, а ми — Божі пси, то через те, що ви завжди дієте проти Нього, дано нам дозвіл кусати і роздирати вас». І вигнав від себе Само Сіхарія. Коли той довів про це до відома Дагоберта, Дагоберт відразу наказав послати з усього королівства Австразії військо проти Само та вінідів. Військо пішло на вінідів трьома загонами; при цьому на слов'ян вирушили і лангобарди, найняті Дагобертом. Слов'яни всюди готувались до бою, і військо алеманів⁹ під проводом Хродоберта герцога на тій території, на яку воно вийшло, здобуло перемогу. Здобули перемогу також і лангобарди. І алемани, і лангобарди захопили при цьому в полон дуже багато слов'ян. Австразійці ж, оточивши фортецю Вогатісбург, де за стінами ховалося велике військо вінідів, билися з ними три дні. Багато хто з війська Дагоберта загинув від меча, інші ж повтікали і, покинувши намети з усім майном, яке було там, повернулись додому. Багато разів після того вініди вдирались у Тюрінгію та інші краї королівства франків, спустошуючи їх. Навіть і Дерван, ватажок племені сорбів¹⁰, які теж були слов'янами, але здавна підкорялись королівству франків, передався зі своїми людьми царству Само. Перемога ж, яку здобули вініди над франками, завойована була не стільки відвагою слов'ян, скільки зрадою австразійців, бо вони обвинувачували Дагоберта в тому, що, гніваючись на них, він раз у раз накладав руку на їхнє майно.

¹ *Хлотар II* (пом. 629) — король Нейстрії з 584 р., в 613 р. оголосив підвладним собі все Франкське королівство. 40-й рік його царювання — 623—624 рр. ² Походження Само залишається загадкою. Висловлювалися гіпотези щодо франкського, слов'янського, кельтського походження. ³ *Санс* — місто на нижній Йонні, на півден-

ний схід від Парижа. ⁴ Ареал розселення цих слов'ян точно встановити неможливо. За даними археології, це могли бути Південна Моравія та прилеглі північно-східні райони Нижньої Австрії. ⁵ Ототожнення аварів з гунами характерне для всієї середньовічної латинської літератури. ⁶ В латинській літературі середньовічний титул «хаган» часто приймали за ім'я аварського вождя. ⁷ Термін тлумачать по-різному. Можливо, що *befulci* — перекручене *buvolici* (від *buvolu* — буйвол) і означає погоничів буйволів. З буйволами Західну Європу вперше познайомили авари. Можливо, що Фредегар розумів *befulci* (від *fulcio* — підтримую) як тих, що дістає подвійну підтримку (від аварів). ⁸ Ці війни з аварами Само вів, імовірно, до 630 р. ⁹ Алеманське герцогство між Рейном та Лехом перебувало в VI—VII ст. в політичній залежності від Меровінгів. ¹⁰ Це перша згадка про сорбів у латинських пам'ятках.

• Хрестоматія з історії середніх віків. К., 1951. Т. 1. С. 35—36.

19 ФЕОФАН Хронографія

Феофан на прізвисько Сповідник (бл. 752—819) — візантійський історик, церковний діяч, засновник двох монастирів на узбережжі Мармурового моря. Під час правління імператора Льва V Вірменина (813—820) Феофана було ув'язнено. Його твір «Хронографія» написаний як продовження незавершеної праці Георгія Сінкела зі всесвітньої історії. Охоплює події 284—813 рр., що відбувалися в житті Візантії та сусідніх народів, зокрема болгар.

II XIX—XX. У цьому ж році¹ плем'я болгар напало на Фракію. Необхідно, однак, сказати про далеке минуле оногундорів-булгар і котрагів...² [Далі іде розповідь про історію булгар у Приазов'ї] ...від цього озера [Меотиди] до річки, що називається Куфіс³, де ловиться булгарська риба ксістон, простяглися стара Велика Булгарія і землі так званих котрагів, що є одноплеменниками булгар. За часів Константина⁴, [що правив] на Заході, Кробат⁵, що був господарем Булгарії й котрагів, пішов з життя і залишив п'ять синів, заповівши, щоб вони ніколи не розлучалися один з одним, жили разом, аби завжди залишатися господарями і не служити іншому племені. Невдовзі після його смерті п'ять його синів розсварилися і відділилися один від одного разом із підлеглим владі кожного військом. Перший син, що звався Батбаян, дотримуючись заповіту свого батька, залишився в землі прадідів аж донині⁶; другий, його брат, на ім'я Котраг, перейшовши річку Танаїс⁷, оселився напроти першого. Четвертий же і п'ятий переправилися через річку Істр, що зветься також Данувієм, залишилися — один у Паннонії Аварській⁸, підлеглий там разом зі своїм військом хагану аварів, і другий, коли добрався до Пентаполя

біля Равенни⁹, опинився в царстві християн¹⁰. Нарешті, третій з них, що звався Аспарух, переправився через Дніпро і Дністер і добрався до Онгла¹¹, північних щодо Данувія річок, оселився тут, розміркувавши, що місце безпечне і важке для оволодіння з будь-якого боку: попереду болотисте, а з інших боків оточене вінцем річок, воно убезпечувало від ворогів знеслаблений через поділ народ. Після поділу його таким чином на п'ять нечисленних частин виступив великий народ хазар із внутрішніх глибин Верзитії Першої Сарматії¹² й оволодів всією протилежною землею аж до Понтійського моря і, зробивши першого брата — Батбаяна, архонта Першої Булгарії, данником, до цього часу отримують із нього данину.

Коли ж василевс Константин¹³ дізнався, що народ брудний і нечистий несподівано став табором на тому боці Данувія в Онглі й учиняє напади та спустошує землі, що розташовані поблизу Данувія, тобто країну, яка перебувала в їхньому володінні¹⁴, а тоді її тримали християни, він сильно засумував і звелів переправити всі феми¹⁵ у Фракію. Озброївши флот, він, намагаючись війною вигнати їх, рушив проти них суходолом і морем, поставивши в бойовий порядок на суші поблизу так званого Онгла і Данувія піші війська, а кораблі причалив біля берега, що був поруч. Побачивши цей щільний і численний стрій, булгари, що втратили надію на порятунок, укрилися в названому вище укріпленні, аби убезпечити себе. Протягом трьох—чотирьох днів вони не наважувались виходити з цього укріплення, а ромеї не розв'язували битву через болота. Мерзенний народ, помітивши розслаблення ромеїв, підбадьорився і посмілішав. Оскільки імператор страждав від гострих болей у ногах і мусив повернутися, аби відвідати лазню у Месімврії¹⁶, на п'яти дромонах¹⁷ та разом зі своїм почтом він залишив стратигів і військо, наказавши вчинити напади, виманювати ворогів з укріплення і вступити з ними в битву, коли вони вийдуть. А якщо цього не трапиться, хоча б обложити і не випускати їх з укріплення. Однак кіннотники, дізнавшись, що імператор втік, піддалися паніці й самі стали тікати, хоча їх ніхто не переслідував. А булгари, побачивши це, почали переслідувати їх та більшість перебили мечами, а багатьох поранили. Вони добралися аж до Данувія, переправились через нього і прибули до так званої Варни, що недалеко від Одеса і тамтешнього внутрішнього району. Там вони побачили місце, розташоване дуже безпечно: ззаду — завдяки Данувію, а спереду та з боків — завдяки ущелинам і Понтійському морю. Коли ж вони оволоділи також так званими «Сіма родами»¹⁸ з числа розташованих поряд слов'янських племен, то оселили северів¹⁹ від передньої тіщини Верегава²⁰ до районів на схід, а в райони до півдня і заходу, аж до Аварії, — останні «Сім родів», обтяжили їх пактом²¹.

Отже, поширившись у цій місцині, вони запишались і стали нападати на фортеці й села, що перебували під ромейським управлінням, і поневолювали їх. Імператор мусив замиритися з ними і згодився, на сором ромеям, ... платити їм щорічну данину²². Адже дивно було чути й далеким, і близьким народам, що володаря, який усіх зробив своїми данниками — на сході й на заході, півночі й півдні, перемогло це мерзенне новоявлене плем'я.

¹ 680 р. ² *Оногундори-болгари* і *котраги* — протоболгарські племенні союзи, частіше їх називають утігурами і кутрігурами. ³ Тут мається на увазі р. Кубань. ⁴ Не Константин, а Констант II (641—668). ⁵ *Кробат*, тобто *Кубрат*, — засновник Великої Болгарії. ⁶ Донині — слід використаного Феофаном джерела кінця VI — початку VII ст. ⁷ *Танаїс* — суч. Дон. ⁸ Аварська Паннонія була розташована в басейні Тіси (в Угорщині), де знаходився центр Аварського хаганата. ⁹ *Пентаполь* — область у Равеннському екзархаті (в Італії), тоді візантійська провінція. ¹⁰ *Царство християн* — тут Візантія. ¹¹ *Онгл* — територія між Дністром, пониззям Дунаю і Карпатами. ¹² *Верзитія* — територія розселення хазар у Поволжі. ¹³ Константин IV (668—685). ¹⁴ Мова йде про часи Феофана. ¹⁵ *Феми* — великі військові з'єднання, які дислокувалися в провінціях імперії (маються на увазі загони малоазійських провінцій). ¹⁶ *Месімврія* — суч. м. Несебр. ¹⁷ *Дромон* — великий військовий корабель. ¹⁸ «*Сім родів*» — назва слов'янського військово-територіального союзу. Часто перекладають — «Сім племен». ¹⁹ *Севери* — плем'я чи об'єднання племен, можливо антського походження. ²⁰ *Верегава* — Рішський, чи Вирбішський, перевал через Балканський хребет. ²¹ Пакт тлумачиться або як угода, або як данина. Сперечаються і про те, хто кого «обтяжив пактом». ²² Мир датовано серпнем 681 р.

• Свод древнейших письменных известий о славянах. М., 1995. Т. 2. С. 275—279.

20 НІКІФОР БРЕВІАРІЙ

Нікіфор (758—828) — виходець із заможної сім'ї, у 806—815 рр. — патріарх Константинополя; як один з головних супротивників іконоборства і теоретик іконопочитання мусив зректися патріаршого сану, після чого був засланий Львом V. Історичну працю під назвою «Бревіарій» написав до 787 р. Твір охоплює історію Візантії від 602 до 769 р.; в основному спирається на вже втрачені джерела. Особливу увагу автор приділяв церковній історії та біографіям видатних діячів. Праця Нікіфора багато в чому доповнює твори Феофана.

<...> [А болгари] підкорили і слов'янські народи, що мешкають поряд, причому одним з них доручили охороняти все сусіднє з Аварією, а іншим стерегти все, що знаходиться поблизу ромеїв. Укріпившись таким чином і примножившись, вони стали нищити села і

містечка Фракії. З огляду на це імператор був змушений укласти мир на умовах сплати їм данини.

• Хрестоматія по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 24.

21 Чудеса св. Димитрія

З двох перших книг «Чудес св. Димитрія» одна (містить 15 розділів) була складена на початку VII ст. архієпископом Фессалоніки Іоанном, друга (в ній 6 розділів) — невідомим автором, мешканцем того самого міста, наприкінці VII ст. «Чудеса св. Димитрія» описують п'ять нападів чи облог Фессалоніки, вчинених слов'янами (й аварами), та розповідають про дивовижну допомогу, нібито надану цим покровителем городянам. Незважаючи на відсутність будь-яких датувань, невиразний місцями стиль, наївність авторського трактування подій і т. п., твір є важливим джерелом з історії заселення Балкан слов'янами.

[Бл. 584 р.] *[Вночі на другий день свята св. Димитрія, тобто 26 жовтня, поширилася чутка, що біля воріт з'явилися варвари. Мешканці міста Фессалоніки озброїлися і піднялися на стіни.]* ... Вони побачили... військо варварів¹, хоча і невелике (на нашу думку, воно налічувало близько п'яти тисяч чоловік), але дуже могутнє, тому що воно складалося з добіраних і досвідчених воїнів. Інакше ніколи б вони не напали таким військом на таке велике місто... І майже весь день вони билися один з одним, і при відступах і наступах військо звияжця² наражалося на велику небезпеку, тому що проти нього виступало військо, що представляло, як кажуть, весь обраний світ народу слов'ян... [Хаган] покликав до себе все дике плем'я слов'ян — бо весь цей народ був йому підвладний³ — і, додавши до них варварів інших племен, наказав усім вирушити в похід проти Фессалоніки, що богом оберігається.

[614 р.] ... Піднявся народ слов'ян, незліченне військо, що складалося з другівів, сагудатів, велегезитів, ваюнітів, верзитів⁴ та інших народів, насамперед вони вирішили спорядити судна-однодеревки; і, коли озброїлись для походу морем, вони спустошили всю Фессалію та острови навколо неї, Елладу, а також Кікладські острови, і всю Ахаю, Епір, більшу частину Іллірику та частину Азії, і зробили, як кажуть, безлюдними багато міст і країв; потім вони однак вирішили ополчитися і проти нашого міста, щоб спустошити його, як і інші... Вони розташувалися уздовж берега моря, приготували однодеревки, яких була сила-силенна; а решта незліченного

війська оточила це місто з усіх боків на сході, півночі й заході, вони лишили на суходолі свої роди разом з їхнім скарбом, тому що збиралися оселитися в місті після його захоплення.

Отже, минуло три дні, і слов'янські судна, що пропливли у двох милях від стіни, наглядали кожного дня легкоприступні місця, звідки сподівалися захопити місто; на четвертий день на світанку все варварське плем'я крикнуло в один голос і кинулося зі всіх боків до стіни міста; одні стріляли з приготовлених каменеметів, другі несли драбини до стіни, намагаючись зруйнувати її, треті кидали вогонь у ворота, четверті засипали стіни стрілами, що подібні були до зимового снігу... ті ж із варварів, хто були сміливі у плаванні і більш мужні у бійці, швидко наблизилися на кораблях до тих місць, що вони наглянули...

[Спроби здобути місто з моря закінчилися невдачею, слов'яни вимушені були зняти облогу. На закінчення автор розповідає про спробу слов'янського ватажка Хаціона проникнути у Фессалоніку; він був схоплений і вбитий городянами.]

[Бл. 618 р.] ...Порадившись... і зібравши безліч дарунків, вони [слов'яни] відправили їх через послів до хагана аварів, обіцяли йому дуже багато грошей окрім того, що вони візьмуть, як вони твердили, в нашому місті самі; те, що місто можна легко здобути, він знав і сам, і вони казали, що захоплять його не тільки тому, що він був оточений ними з усіх боків... але й тому, що він один, як було сказано, оточений ними і приймає всіх біженців інших провінцій та міст...

Отже, згаданий хаган аварів з готовністю поспішив виконати їх прохання, зібравши всі варварські племена зі своїх володінь, разом з величезним військом від усіх слов'ян, болгар та багатьох інших народів, і через два роки повів їх проти нашого міста... І, озброївши добірну кінноту, він послав її швидко і таємно напасти раптово на місто і захопити людей, що були поза стінами, чи знищити їх, а після цього чекати згаданого вище хагана разом з військом, котре він зібрав і котре мало різні бойові машини для руйнування нашого рідного міста... Отже, о п'ятій годині кіннота, закована в залізо, раптово (оскільки мешканці міста не знали нічого і були всі на жнивах) напала з усіх боків; одних було вбито, інших захоплено в полон, а також узято всю худобу, яку знайшли, і, крім того, знаряддя праці для жнив.

[Облога тривала 33 дні, але взяти місто хагану не вдалося, і тоді він уклав мир з Фессалонікою.]

... І коли, нарешті, дуже багато народу перейшло до варварів, він [св. Димитрій] навів супротивникові таку думку: тих, хто перейшов

до них, продавати народу слов'ян, що мешкав на півночі, тому що через їхню численність і близькість міста вони могли якимось чином знову повернутися. І коли варвари здійснили цей план, і дехто за передбаченням звияжця втік звідти, то інші, що хотіли перебігти, утрималися, бо в такому разі все місто могло збезлюднити ще до того, як його візьмуть варвари.

І тоді вирішили правителі міста і городяни відправити судна й одnodеревки, що залишилися, разом зі згаданими вище десятима кораблями⁵ у район Фів і Димитріади⁶ до народу велегезитів, щоб нарешті дістати продовольство. Вони мали купити [у велегезитів] сушені фрукти, щоб трохи підживити місто... Залишились [у місті] зовсім кволі й безпомічні, а міцні та повні сил попливли на тих кораблях до вищезгаданих велегезитів, тому що ті тоді наче були у згоді з мешканцями міста. Тоді князі другувітів одностайно вирішили вишикуватися у стін міста, щоб обложити і легко взяти його з огляду на немічність і нечисленність городян. Крім того, вони отримали запевнення від деяких слов'ян цього ж племені, що в будь-якому разі здобудуть місто. Для цього вони приготували вогненосну зброю і деякі сплетені з лози споруди, драбини, що сягали неба, а також каменемети та інші знаряддя, численні дерев'яні споруди, нововиготовлені стріли... Отже, всі слов'яни з племені рінхінів разом із сагудатами напали на місто, одні на суходолі, інші з моря на незчисленних суднах.

...Бог, який завжди з тими, хто закликає його, зразу ж з'явився і зробив перше диво, відхиливши інших варварів... з річки Стримон. Бо, коли вони підійшли... приблизно на три милі до нашого міста, то були завернуті Богом на прохання звияжця. Тоді згадане вище [плем'я] рінхінів та інші навколо них, як і решта варварських родів, разом із сагудатами обложили нас на суходолі й на морі.

Коли ж розвиднілося, все варварське плем'я піднялося і в один голос видало такий крик, що земля струснулася і стіни похитнулися. І зразу ж вони наблизилися до стіни разом із приготовленою ними захисною зброєю, машинами і вогнем. Одні йшли суходолом, інші, озброївшись, прямували вздовж усього узбережжя по зв'язаних кораблях. Це були лучники, щитоносці, легкі частини, списоносці, пращники та воїни, що обслуговували бойові машини. Найбільш сміливі з драбинами і вогнем кинулися до стіни.

Після того, як таким чином билися три дні... прийнявши зі сльозами і голосіннями своє лихо і взявши своїх ватажків, убитих і поранених, вони повернулися у свої землі, ворогуючи один з одним...

А через декілька днів і ті, хто пішов до велегезитів, повернулися з хлібом та овочами, врятовані заступництвом звияжця. Вони

дізналися там від слов'ян про спасіння... міста... [Слов'яни зняли облогу міста, однак і надалі регулярно нападали на його околиці, а стримонці й ринхіни грабували на своїх суднах візантійські кораблі та митні пункти.]

...Тоді... василевс, який бачив, що вороги виявляють упертість і зухвалість... наказав своєму війську виступити в похід проти [слов'ян] зі Стримона через Фракію і землі, що напроти неї⁷, причому не потайки, а повідомивши їх про виступ. Дізнавшись про це, слов'яни зайняли тіщини й укріплені місця та озброїлися для опору війську ромеїв; вони просили союзної допомоги в різних варварських князів. Але цього разу, як уже було сказано, [св. Димитрій] підняв перемогою ромейське військо над варварами... побігло все варварське плем'я...

[Імператор потурбувався про постачання Фессалоніки продовольством, а згодом слов'яни «самі заговорили про мир».]

¹ Маються на увазі слов'яни. ² Звитязець — св. Димитрій. ³ Ідеться про слов'ян лівобережжя Дунаю. ⁴ Другувіти (мешкали у Фессалії), сагудати, велегезити (мешкали на захід від Фессалоніки), ваюніти, верзити — слов'янські племена Балканського півострова. ⁵ Маються на увазі кораблі, що прибули зі столиці. ⁶ Фіви і Димитріада — візантійські міста на березі затоки Вола. ⁷ Тобто землі між річками Струмою і Местою.

• Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 24—27.

22 МИХАІЛ СИРІЄЦЬ Церковна історія

Свідчення такого пізнього автора, як Михаїл (помер 1199 р.), становлять значну цінність, оскільки він використовував як джерело втрачену завершальну частину «Церковної історії» Іоанна Ефеського — сучасника описаних подій VI ст.

<...> Піднявся проти ромеїв ворог — народ ненависних варварів, яких називають аварами, вийшов від кордонів сходу. Й піднявся західний народ слов'ян... оскільки вони підпорядковувалися хагану, царю аварів. Слов'яни вийшли і завоювали два міста ромеїв та інші фортеці й говорили городянам: «Виходьте, сійте і жніть, ми візьмемо з вас половину врожаю». <...> Ромеї найняли народ антів, й вони вирушили, й спустошили землю слов'ян, й відняли їхні скарби, й поспалювали їх.

• Хрестоматия по истории южных и западных славян. Мн., 1987. Т. 1. С. 28.

23 НЕСТОР Повість минулих літ

Нестор — чернець Києво-Печерського монастиря (бл. 1055—1113). Для написання «Повісті минулих літ» (друге десятиліття XII ст.) автор залучив різноманітні свідчення з усної традиції та з візантійських і західнослов'янських хронікальних записів. Нестор багато розповідає про розселення слов'ян, їхні відносини із сусідніми народами. Відомі три редакції «Повісті», що збереглися в багатьох списках. Найстаріші з них — Лаврентіївський (1377) та Іпатіївський (перша половина XV ст.).

Тож почнемо повість сію. Після потопу троє синів Ноевих розділили між собою землю. І дістався одному схід з Персією та Індією. А другому південь з Єгиптом і Ефіопією. А третьому захід і північ з Вірменією, Скіфією, Македонією, з річками Дунаєм і Дніпром. Через багато літ сіли слов'яни на Дунаї, де тепер земля Угорська і Болгарська. Від тих слов'ян і розлилися, як весняні води, слов'яни по землі і стали називатися іменами тих місць, на яких вони селилися. Так одні прийшли, й сіли на річці Мораві, і прозвалися моравами, а інші називалися чехами. А ось ті слов'яни: білі хорвати, і серби, і болгари. Коли волохи напали на слов'ян, і оселилися серед них, і пригноблювали їх, то слов'яни ці прийшли, й сіли на Віслі, і найменували себе ляхами, а від тих ляхів почалися поляки, а від них ще — мазовшани і поморяни. Також ті слов'яни прийшли, й сіли по Дніпру, і називалися полянами, а інші — деревлянами, тому що вони оселилися в лісах, а ще інші сіли між Прип'яттю і Двіною і називалися полочанами, від річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота. Ті ж слов'яни, які поселилися біля озера Ільмень, називалися своїм іменем — словенами, і збудували місто, і нарекли його Новгородом. А інші сіли на Десні, і на Сеймі, і на Сулі і називалися сівера. Ось так розселився слов'янський народ, і від його імені й грамота стала називатися слов'янською.

• Повість минулих літ / Пер. Л. Махновець. К., 1996. С. 5—6.

Частина друга

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

(VII — перша половина XVII ст.)

